

KŐSZEGI POLGÁROK

BESZÉLŐ VÁROSOK SOROZAT

A sorozatot szerkeszti:

MISZLIVETZ FERENC

SZERKESZTŐ: MÁTAY MÓNICA

KŐSZEGI POLGÁROK

FELSŐBBFOKÚ TANULMÁNYOK INTÉZETE
2021

Beszélő városok sorozat

Szerkesztő:

Mátay Mónika

Szakmai lektor:

Bariska István

Olvasószerkesztő:

Kassai Zsigmond

Kiadja:

Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete

Kőszeg – 2021

2021©Bokányi Péter, Mátay Mónika, Mizsei Zoltán, Söptei Imre,
Trádlér Henrietta

ISBN: 978-615-5742-31-6

ISSN: 2676-8089

Nyomdai előkészítés: Geo-Grafit Bt.

Nyomda: Z-Rox Nyugat Kft.

TARTALOM

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	7
ELŐSZÓ	9
I. A VÁROSBÓL A VILÁGBA	17
Most ezután vigyél engem Kőszegre!	21
Kárpáti Trianonja	28
A szappangyártól az Akadémiáig	35
A fogorvos dzsesszzenész	46
II. PORTRÉK	53
A murányi Vénusz	60
Magyar jegyző a Városházán	68
Egy olasz self-made man	74
A szabadkőműves mecénás	78
Mária Terézia köpönyegéből	85
Kezet fogott Arany Jánossal	91
Világutazó a Chernel utcában	100
III. CSATA PAPÍRON	109
Ostromkommentárok	114
Fiktív történelem	119
Kőszegi Rómeó, Júlia és a diákszázad	126
IV. EMLÉKPONTOK	133
Jellasics öröksége	136
A cőgerek	146
Horthy Miklós és a kőszegi hősök	155

V. KERESZTUTAK	163
Hangzó városi terek	168
A betű helyi emberei	174
Az Úri utca lakói	185
A naplóró Chernelné	190
A moziba be!	196
Köszeg a világsajtóban	208
Retro-jövő	214
Forrás- és irodalomjegyzék	221
Képjegyzék	243
Név- és tárgymutató	246

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozunk a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének, hogy az elmúlt években inspiráló szellemi környezetet biztosított a számunkra, amely lehetővé tette az elmélyült kutatómunkát. A különféle tudományágakat képviselő kollégáinkkal folytatott beszélgetések nagyon sok ötletet adtak nekünk. Köszönjük a Kőszeg város történetét kitűnően ismerő Bariska Istvánnak a beszélgetéseket és tanácsokat, amelyekkel segítette jelen vállalkozást. Hálásak vagyunk a kézirat körültekintő, lelkiismeretes olvasásáért, átgondolt és alapos lektori megjegyzéseiért, amelyek nélkül ez a kötet jelen formájában nem valósulhatott volna meg. Köszönettel tartozunk kollégáinknak és barátainknak, akik kritikai észrevételeikkel segítették az anyag feldolgozását, többek között az Intézet igazgatója, Miszlivetz Ferenc, Pók Attila, Tokaji Nagy Erzsébet, Dóka Henrietta, Csepeli György, Uwe Scheer, Nagy András, Fejérdy Tamás és Agárdi Izabella. Köszönjük a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, a Kőszegi Fióklevéltár és a Kőszegi Városi Múzeum munkatársai, különösen Révész József segítségét. Szabadváry Ferenc kémikus, akadémikus életpályája és a szappangyár történetének feldolgozásához értékes forrásokat kaptunk, ezért köszönet illeti a család tagjait, Szabadváry Ferenc lányát, Szabadváry Krisztinát és Őrsi Gábort. Görög Sándor a vele készített interjúval és a kézirat elolvasásával már a *Kőszegi történetek*hez is sok segítséget adott, most szintén a rendelkezésünkre állt, amikor egykori kollégájáról és barátjáról, a Szabadváry Ferencről szóló szöveget elolvasta és kommentálta. Boross Péter és Somogyváry Géza megosztották velünk diákkori emlékeiket. Köszönjük!

ELŐSZÓ

A görög városállamok polgárait politészeknek nevezték, a státus elnyerésének feltétele apai, anyai, vagy mindkét oldalról való polgári származás, de idegeneket is a politészek soraiba fogadhatott a városi közösség. A római polgárjog kötelességek és jogosultságok együttese, az előbbiek közé tartozott az adófizetés és a katonáskodás, az utóbbiak közé a szavazati jog, a szerződés-, és házasságkötés joga. Az egykori római városok helyén, várak mellett, útkereszteződésekben, kereskedelmi központokban, kikötőkben jöttek létre a maguk számára sajátos autonómiát kidolgozó középkori városok, Nyugat-Európában a 11. század végén, a Magyar Királyságban kétszáz évvel később, a 13. században, mint gazdasági, kereskedelmi központok. Ekkor bukkan fel a magyar nyelvben a polgár szó, ami valamely város teljes jogú lakosát jelenti. A városok elkülönültek az őket környező világtól, ezt fejezték ki a védőbástyák és falak, megépítésük nem automatikus, hanem elnyert jog, a privilegium részét képezi.

A városok megjelenése a késői középkorban gyökeresen átalakította a gazdaságot, kereskedelmet és kommunikációt. Az európai városok jellegét külső hatalmasság határozta meg, eszerint megkülönböztethetőek birodalmi városok, amelyek felett a császár gyakorolt hatalmat, a királytól függő szabad királyi városok, és földesúri, vagy mezővárosok. A középkorban a polgárjog megszerzésének feltétele ingatlanvagyon, a nemesi privilegiummal ellentétben a polgárjog nem örökölhető és nem örökíthető, az egyén vagyoni helyzetének függvénye.

A város kiváltsággal bíró szabad közösség, amely privilégiumát az uralkodótól nyeri. A kiváltság utat nyit a gazdasági és kereskedelmi fejlődés előtt, de nem garantálja azt. A fejlődést a polgárok közösségének kell kimunkálnia. A királynak alárendelt, általa birtokolt szabad királyi város státusa a városi közösségnek szabadságot, közjogi és magánjogi autonómiát biztosít, polgára mentesül a hűbéri szolgáltatások alól. A városba beköltözők elnyerhetik a polgárjogot. A *civitas*-ok vásártartási és árumegállító joggal rendelkeznek, polgáraik szabadon végrendelkezhetnek, egy összegben adóznak a királynak, szavazati joggal bírnak, peres ügyeik a városi bíróságra tartoznak. Kőszeget 1648. november 6-án iktatták a szabad királyi városok közé.

Márai Sándor *A kassai polgárok* című művében a kőfaragó János mestert teszi meg története főhősévé, aki kezdetben nem akarja megérteni a sorsát, mondván, a művész dolga, hogy a műhelyében alkosson, mikor zeng a világ, akkor is, faragja a szépséges múzsa ihlette Mária-szobrot. De felismeri, hogy veszély idején a polgár erősebb minőség a művésznél, s ez arra kötelezi, hogy a közösség élére állva rábírja a többieket, szegüljenek szembe a város szabadságát fenyegető náddal: „*A polgár messzire néz és látja, hogy mindenfelé ő építi az új világot*”. Ha kell, a város szabadságára törő zsarnokot elpusztítva épít. János szobrászvésojével maga nyitja meg az utat a szabad jövő előtt, amikor megöli a Kassát fenyegető nádot.

Miben áll az emberi kaland, mi a legnagyobb kihívás? Hogyan alakíthatjuk az életünket tartalmas emberi sorssá? – teszi fel a provokatív és egyben megválaszolhatatlan kérdéseket a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete szellemi alapítója, Hankiss Elemér a *Nincsből a Van felé* (2012) című kötetében. A kérdésre nincs egyetlen válasz, vagy ha mégis, az csakis a Teremtés lehet. A magunk erejéből sokféle választ adhatunk, az olvasóval incselkedő Hankiss szerint az élet értelme a folytonos kutakodás, a kíváncsiság ébren tartása mindhalálig, az út keresése, maga a nagy kaland: haladni, kitartóan, lépésről lépésre, a Nincsből a Vanba.

A kutakodó elme alkotta mű *sui generis* befejezetlen, a világra nyitottság minden nap új kérdéseket és válaszokat sugall. A befejezetlen ember a jövőbe néz, új feladatokat, kihívásokat keres, de a múltja éppoly lezáratlan, mint

a holnapja. A múlt belefolyik a jelenbe, mitikussá teszi azt, mert az emlékek, tapasztalatok, traumák feldolgozatlanóságuk révén a jelen kor szereplőivé, sőt cselekvőivé válnak. A *Beszélő Házak* Hankiss köpönyegéből bújt elő, ő kérdezte mindig, mit keresel itt, Kőszegen. Válaszolni kellett, de persze nincs egy válasz, csak sok, a folytonos kutatás, feltáró munka lehet válasz az örökös inspiráló kérdésre.

A kötetben a polgárokat keressük. Természetesen nem jogi értelemben, nem a státussal bíró személyeket, hanem Márai kőszegi János mestereit, a sorsukat felismerő és vállaló, cselekvő embereket. A középkori polgárjog és a polgári ethosz bár nem azonos, de egymásra épülő fogalmak, mindkettő középpontjában a hely és a helyhez kötődő egyéni felelősségvállalás áll. Az ógörög eredetű ethosz/étosz eredeti jelentése tartózkodási hely, később a jelentés kibővül, magatartásmintát, viselkedésmódot, erkölcsi tartást jelöl. A Wikipedia meghatározása szerint az ethosz az egyén vagy csoport azon tulajdonsága, hogy egy őt befogadó nagyobb közösség, társadalom által felállított szabályrendszer, értékrend szerint hozza meg döntéseit, cselekszik, él, vagy viselkedik. Másképpen, a polgári ethosz olyan cselekvések összessége, amit az egyén vagy csoport magára nézve irányadónak tekint.

Jelen kötetben azt keressük, mit jelentett, hogyan érvényesült, hogyan nyilvánult meg az ethosz konkrét egyéni sorsokban, Hankissal szólva, lépegető télikabátokban. Az első kötetben, a *Kőszegi történetek*ben számos portrét elkészítettünk. Írtunk nyelvújító jezsuitáról, takarékpénztárt alapító, óvodaépítő zsidó polgárról, úri patrióta történész-régészről, genetikát felfedező, juhokkal kísérletező, önként kőszegi polgárnak szegődő arisztokratáról, diplomépítő mesterekről, a híveit erős kézzel irányító katolikus plébánosról, a sajátos, zárt és a kegyetlen, de erős atmoszférát teremtő francia-magyar írónőről – és folytathatnánk a végtelennek tűnő sort. Eddig ötvennél is több történetet dolgoztunk fel, de ennek a százszorosa is megírható volna.

Minden egyéni történet mögött ott a kérdés, választott hősünk miért éppen Kőszegen alkot, gondolkodik, hoz létre új világot? Mi a hely szelleme, ami ezt a nyugat-pannon polgári környezetet egyedivé teszi? Az itt élők közül sokan, még ha csak vendégekként érkeztek is, örökre maradnak, ha

elkerültek, visszavágynak, és ha tehetik, vissza is térnek, ha másképp nem, a haláluk után az örök nyugalomra. A felhalmozott kulturális tőke, a szellemi és épített örökség a helyi tudás részévé vált, de ez a tudás több a helyben felhalmozott értékeknél. Magába foglalja azokat a tapasztalatokat, amelyeket a városlakók krízisek és katasztrófák alkalmával, vagy éppen prosperáló időszakokban szereztek, és a megoldásokat is, ahogy a válságokból kikeveredtek. A lokális tudás a kulturális értékek mellett rezilienciát, innovációt, kreativitást is jelent, ahogyan a más közösségektől átvett ismereteket is.

A város kapcsolódik a globális környezethez, de a kapcsolat nem egyoldalú. A mikrovilágok nem pusztán a nagy változások leképződései, többek, mint befogadók: a változás motorjai is lehetnek. Az egyéni történetek mögötti struktúrák, a keret, amit a kapcsolati hálózatok, földrajzi mozgás, intézmények adnak, hogyan alkalmazható térhasználatra a városon belül? Ha Kőszegét elhelyezzük egy európai térképen, milyen összehasonlítható adatokat találunk? Milyen diplomáciai, gazdasági, kulturális és családi kapcsolatokat ápolt a város, és milyeneket az ott élők? Feltérképezzük a nagy kudarokat és a sikereket, amikor a kisváros a történelem színpadára lépve nemzetközi figyelmet kapott. Ilyen esemény volt az ostrom 1532-ben és a császárlátogatás 1893-ban. Számos híresség megfordult Kőszegen, mi ennek a jelentősége? Milyen nyomokat hagyott a városon a nagybetűs Történelem? Hogy vészelte át a török időköt, összeesküvéseket, a kommunista modernizációs kísérletet, világháborúkat, nyilas rémuralmat, szovjet megszállást, a diktatúra végtelennek tűnő évtizedeit? Hogyan élte túl Kőszeg a katasztrófákat, tűzvészeket, katonai pusztításokat, pestisjárványokat, vagy a holokauszt pusztításait? Mit tudhatunk az üldözött és diszkriminált csoportokról, az evangélikusokról, zsidókról, osztályidegenekről?

Az egyének történetei mellett a társadalomtörténet hosszú ideje csoportok, társadalmi rétegek, osztályok történetével foglalkozik. Legújabbán a történetírás felfedezte és sikerrel alkalmazza a hálózatelmélet adta lehetőségeket a múlt összefüggéseinek, a múltban élt embereket összefűző kapcsolatok természetének elemzése során. Ha történelmünket hálózatok szerkezetében gondoljuk újra, egészen másképp tekintünk rá, korábban láthatatlan, új dinamikákat, erővonalakat fedezünk fel. A népszerű amerikai

történész, Niall Ferguson *A tér és a torony* (2017) című monográfiájában, amelyben a globális hatalom megszerzéséért folytatott küzdelem háttérében húzódo hierarchiakat és hálózatokat vizsgálja, pontokba szedve foglalja össze a hálózatelmélet legfontosabb tételeit, amelyek a történeti kutatásban is meghatározóak.

Az egyének nem elszigeteltek, és a múltban sem voltak azok. Minden emberi életút valamely hálózatban, vagy hálózatokban zajlott, amelyeket fel kell deríteni, hogy az egyéni döntéseket, cselekedeteket, a kudarcokat, sikereket jobban megérthesse a történész. Az egyének hálózatban elfoglalt pozíciója is kulcsfontosságú, ezekre különösen figyelni kell az értelmezés során. Az egyének tehát családi, baráti, professzionális, közéleti, ideológiai és egyéb csoportok részei, a kapcsolatok erőssége és minősége szintén vizsgálat tárgyát kell, hogy képezze. S ugyancsak figyelni kell a gyenge és az erős kapcsolódásokra, és arra is, hogy az egyes csoportok, hálózatok mely nagyobb egységek, hálók részét képezik. Hogyan terjednek az ismeretek, eszmék, gondolatok? Milyen a hálózat, amely terjedésük közegéül szolgál? Az is lényeges szempont, hogy a hálózatok folytonosan változnak, ahogyan Ferguson mondja, nem statikusak, hanem dinamikusak, s hozzá kell tenni, tagjaikkal folyamatosan kölcsönhatásban állnak. A hálózat hálózatosodása azt jelenti, hogy nemcsak az egyének szerepére kell ügyelni, hanem a hálózatok közötti kapcsolatokra is, amelyek eredménye az innováció, invenció. A dinamikus hálózat szétrombolhatja a fennálló, megcsontosodott struktúrát, persze ez fordítva is megtörténhet – ahogyan ezt számos történelmi példa mutatja. S végül, a preferenciális kapcsolatoknak köszönhetően a hálózatok érvényesülési lehetőségeket adnak, karriert tesznek lehetővé, a sikeresek egyre sikeresebbek lesznek, Fergusonnal szólva, a gazdagok tovább gazdagodnak.

Chernel Kálmán, a 19. században élt nemes-polgár, mesterségét tekintve Kőszeg első történetírója, máig kiadatlan visszaemlékezéseiben arról tesz tanúbizonyságot, hogy bár amikor az 1880-as években több kötetes munkáján dolgozott, a hálózatelmélet kifejezés még nem létezett, Chernel mégis valódi hálózat-építő, stratégia és innovátor. A kézirat olvasása során feltűnő, hogy szerzője milyen kitüntetett figyelmet fordít a Chernel család tagjainak kap-

csolataira, feltünteti az egyes személyek rokoni, baráti, politikai viszonyait, mintha öntudatlanul önmaga és családja kapcsolati hálózatokban elfoglalt szerepét, és a hálózatok adta lehetőségeket mutatná meg az olvasónak.

1. kép Kőszegi háztetők a Szent Jakab és Szent Imre templom tornyával, 1930

A kőszegi polgárok történetei hálózatokban érnek össze, minden egyes szereplőnk efféle alakzatok tagja, cselekvője, alakítója. A Cherneleknél maradv: Mária Terézia új birodalomépítési stratégiájához illeszkedve Chernel Kálmán nagyapja, Chernel Dávid katolikus házasságot köt, és maga is katolizál, új utat nyitva a dunántúli Chernelek politikai-társadalmi érvényesülése előtt. A nemesi hálózat kapcsolódik egyéb hálózatokhoz, csak, hogy egy fontos példát idézzünk, a szabadkőművesekhez. A helyi páholy tagja Chernel Dávid barátja, akivel Kőszegen került közeli kapcsolatba, gróf Széchényi István apja, a Nemzeti Múzeumot alapító Széchényi Ferenc. A szabadkőműves tagnévsort tanulmányozva számos hálózat mintája kirajzolódik, mindenekelőtt a korabeli arisztokráciáé. De nyilvánvaló a felvilágosodás társadalomképének terjedése is, hiszen a tagság soraiban az urak mellett az egyszerű városi polgárok is felfedezhetőek.

A kőszegi hálózatok magukba foglalják a nyelvújító írókat, a különböző katolikus, jezsuita, piarista, bencés csoportokat. A gettó-életből kitörő Schey család tagjai pénzügyi, kereskedelmi hálózatokba épülnek be, vagy

2. kép A kőszegi belváros, a Jurisics tér az 1920-as években

éppen maguk építenek ki ilyeneket úgy, hogy a kőszegi kapcsolatokat tovább szövik a császárvárosban, ahol új hálózatokhoz csatlakoznak. Számos további példát hozhatnánk, hálózatban működnek az írók, politikusok, gyárosok, ahogyan láttuk, mindenki, nincsenek kőszegi Robinson Crusoe-k, bár Daniel Defoenak köszönhetően a hajótörött Robinson éppen a róla megírt történetnek köszönhetően válik maga is hálózati taggá és hálózatossító cselekvővé.

A könyvet a kőszegi polgároknak ajánljuk. Természetesen ez a munka is egy hálózat eredményeként született, egy olyan műhelyben, a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetében, ahol különleges lehetőségük nyílt a különböző diszciplínák kutatóinak az együtt gondolkodásra, kutatásra, alkotásra.

Mátay Mónika